

UNHA ANÁLISE DE VINTE ANOS DE TRADUCIÓN LITERARIA CARA AO BRETÓN¹

Robert Neal Baxter

Universidade de Vigo

baxter@uvigo.gal

<https://orcid.org/0000-0001-9484-5001>

[Recibido 20/04/20; aceptado 13/06/20]

Resumo

Tras expoñer a importancia da tradución no proceso de consolidación do canon literario das linguas minorizadas, este traballo analiza e resume de xeito pormenorizado os últimos vinte anos de traducións literarias cara ao bretón –dende o comezo do milenio– e abrangue diferentes aspectos: a evolución xeral ao longo do tempo, o público obxectivo, os xéneros e as autoras/es seleccionados para traducir, a variedade de linguas de partida e as tradutoras/es per se, incorporando a perspectiva de xénero cando for preciso. Como é unha parte fundamental do sector editorial, tamén se inclúe unha comparativa coas obras orixinais publicadas en bretón durante o mesmo período. Prestouse especial atención a avaliar a iniciativa do Programa de Traducións Literarias como un xeito de determinar e reorientar, potencialmente, a estratexia global para a tradución literaria de aquí en diante.

Palabras clave

Bretón; tradución literaria; normalización; lingua minorizada; análise cualitativa

Abstract

After presenting the key role played by translation in strengthening the literary canon of minoritized languages, this paper goes on to provide a detailed overview and analysis of the past twenty years of Breton literary translation since the turn of the millennium, covering a variety of aspects ranging from the overall evolution over time, target publics, the genres and the authors selected for translation, the range of source languages and the translators themselves, integrating a gender-based outlook whenever necessary. Taken as an integral part of the publishing sector, comparisons

1 Tradución ao galego de Alba Gil Vicente.

are drawn throughout regarding originals published in Breton for the same period. Particular emphasis is also laid on gauging the initial of the Literary Translation Program as a means of determining and potentially redirecting the overall strategy for literary translation going forwards.

Keywords

Breton; literary translation; planning; minoritized language; qualitative analysis

0. Introducción

Este artigo ofrece unha presentación e análise detalladas dos últimos vinte anos de tradución literaria cara ao bretón, durante o período entre o ano 2000 e o 2019 (ambos incluídos) e abrangue obras dirixidas tanto a público adulto como xuvenil. O estudo analiza diversos aspectos, dende a evolución xeral do sector ao longo do tempo en comparación co amplo sector editorial, o público obxectivo (adulto fronte a xuvenil), os xéneros e as autoras/es seleccionados e/ou elixibles para traducir, o rango de linguas de partida e as propias tradutoras/es, incluíndo cando for preciso a perspectiva de xénero.

O período de tempo analizado é o suficientemente extenso como para ofrecer unha visión xeral a longo prazo que revela a tendencia común – agás leves fluctuacións– ao tempo que resalta as desviacións importantes (á baixa e, especialmente, á alza) que son indicativas das tendencias e rumbos futuros.

Con base na premisa de que a tradución é unha parte esencial do amplo sector editorial para as linguas minorizadas como o bretón (véxase máis adiante), tíranse tamén comparacións en relación cos orixinais publicados en lingua bretoa durante o mesmo período. Aténdese especialmente ao impacto do Programa de Tradución Literaria (PTL), creado no ano 2013, para valorar ata que punto pode determinar e reorientar as estratexias de tradución neste campo de aquí en diante.

Para apreciar por completo o contexto no que se engloba o estudo, primeiro hai que ofrecer unha breve descrición da situación e do status actuais da lingua bretoa.

O bretón é a única lingua céltica moderna falada na Europa continental e, como parte da rama britónica, está directamente relacionada co galés, co córnico e, de xeito máis distante, coas linguas goidélicas faladas na Illa de Man, en Irlanda e en Escocia.

Por múltiples razóns, entre as que están a instauración da ensinanza obrigatoria en francés e a represión activa da parte da República Francesa, a lingua experimentou unha redución significativa no número de falantes dende mediados do século xx. A cifra caeu dun millón de falantes en 1950 a non máis de 213.000 falantes en 2018, isto é, o 5,5% da poboación dos 5 Departamentos da rexión histórica da Bretaña segundo unha recente enquisa oficial realizada pola rexión bretoa (ver Rannvro Breizh/Région Bretagne, 2018), malia que o reparto é moi desigual, tanto por territorios como por grupos de idade.

A diferenza do galés ou do irlandés, o bretón aínda carece de status e recoñecemento oficial e calquera iniciativa por normalizar o seu uso na

esfera pública segue a verse afectada pola hostilidade e a evidente represión dos poderes existentes, xa sexan instrumentos do propio Estado Francés ou portavoces electos da Bretaña, como se demostrou na recente batalla legal que se desatou pola negativa a permitir que unha crianza fose rexistrada co nome *Fañch*, alegando que a letra ‘ñ’ non é ‘caracteristicamente francesa’ e polo tanto ameaza a unidade do Estado².

En contra das crenzas da oposición actual, non obstante, véñse producindo un crecemento estable do interese polo idioma que repercutiu no lento pero seguro proceso de rexeneración e revitalización da lingua durante as últimas décadas, como testemuña o crecemento exponencial, ano tras ano, do número de crianzas que asisten a clases bilingües que alcanzou as 18.000 alumnas/os no ano 2018 (i.e. aproximadamente o 2% de todo o alumnado da Bretaña), cun 73% da xente a favor de que as escolas impartan máis bretón segundo a enquisa citada anteriormente.

A lingua bretoa é máis visible na esfera pública grazas, en gran parte, á creación da *Ofis Publik as Brezhoneg* [Oficina Pública da Lingua Bretoa] en 2010, responsable, entre outras actividades, da posta en marcha e supervisión da iniciativa *Ya d’ar brezhoneg* [‘Si ao bretón’] deseñada para comprometer a sociedade civil e a administración local para que promovan e estimulen o uso da lingua no día a día. Tamén se produciu un aumento significativo do interese pola aprendizaxe adulta de linguas, agora suxeita a financiamento rexional³.

Todos estes factores axudaron a incrementar o número de persoas alfabetizadas en lingua bretoa e, polo tanto, a ampliar a posible demanda de literatura de todo tipo en bretón, incluídas as traducións.

1. Tradución e linguas minorizadas

En linguaxe coloquial, ‘traducir’ adoita ser entendido como unha actividade que só ten unha función comunicativa, i.e. permitir que os falantes dunha lingua accedan aos traballos escritos nun idioma diferente co que non están familiarizados. Se ben este é moitas veces o caso, unha visión tan reduccionista non ten en conta a multiplicidade de funcións que cumpren as traducións, moitas das cales son importantes para as linguas minorizadas:

even as a communicative activity, translation is not always associated with a lack of understanding. When a given company makes the decision to have its advertisements or the labels of its products translated into the minority language of a state, such decision [*Sic.*] is not motivated by the inability of the recipients to understand the major language (García González 2002, p. 107).

2 Para todos os detalles sobre o caso e as fontes ver: https://fr.wikipedia.org/wiki/Affaire_Fañch

3 Para a declaración de intencións do PTL ver: <http://www.brezhoneg.bzh/156-opab.htm>
Para unha descrición detallada da iniciativa *Ya d’ar brezhoneg* ver: <http://www.brezhoneg.bzh/82-ya-d-ar-brezhoneg.htm>

Para máis información sobre as axudas á educación para adultos ver: <https://www.bretagne.bzh/actions/langues-regionales/breton/se-former-langue-bretonne/>

Con base na teoría dos polisistemas concibida por Itamar Even-Zohar –para explicar a complexidade inherente a cada cultura así como a interacción entre culturas no tocante á lingua, á literatura e á tradución como intercambio intercultural– e desenvolvida por Gideon Toury, os estudos influentes neste campo (e.g. Cruces Colado, 1993; Fernández Rodríguez, 1995) e estudos posteriores destacan o papel esencial que xoga a tradución (Luna Alonso, 2006; 2012, p. 23-26; Zabaleta, 2002) e a interpretación (Baxter, 2013) nas linguas minorizadas. En tales ocasións, a tradución pode contribuír a aumentar o status da lingua co fortalecemento do «feble» sistema literario propio (Toury, 1985, p. 3) grazas á importación de obras literarias doutros sistemas, especialmente aquelas de recoñecido prestixio que veñen do comunmente chamado canon da ‘literatura universal’.

Isto enténdese mellor no ámbito do chamado «cultural turn» (xiro cultural) dos estudos sobre tradución que se produciu na década de 1980 (Liu, 2012; Snell-Hornby, 2006, p. 47-67) e, máis concretamente, o «sociological turn» (xiro sociolóxico) (Angelelli, 2014), tamén chamado ‘socio-tradución’ (Gambier, 2006, p. 2007) ou ‘socioloxía da tradución’ (Wolf & Fukari, 2007). Este novo paradigma proporciona un sólido marco interdisciplinario para explorar e comprender o papel sociocultural que xoga a tradución como parte fundamental de, ou como ferramenta para, potencialmente, ampliar os esforzos de normalización lingüística das linguas minorizadas (Díaz Fouces, 2005). De feito, se como afirma St-Pierre (2005), o papel que xoga a tradución como práctica cultural non é unha esaxeración, moito menos o é no caso das linguas minorizadas e dos sistemas culturais asociados a estas.

Existe, de feito, unha longa tradición de traducir para consolidar e expandir o sistema literario bretón, ao tempo que se expón ás influencias externas para renovo estilística e tematicamente, remontándose ata a xeración *Gwalarn* (*Skol Walarn*), que toma o nome da revista literaria homónima fundada en 1925 (ver Favereau, 2003), e que vía a tradución como unha parte fundamental da súa misión para «creat[ing] a new Breton literature that could be counted among international Modernist literatures». (Denez & Hupel, 2011)

Algúns exemplos importantes de traducións destacadas deste período realizadas por autoras/es a título persoal inclúen (en orde cronolóxica): *Riders to the Sea* (‘os xinetes ao mar’) de Synge (trad. Youenn Drezen, 1926); *The Queen of Spades* (*Пиковая дама*/‘a dama de picas’) de Pushkin (trad. Roparz Hemon a través do inglés, 1928); *The Taming of the Shrew* (‘a fera domada’) e *The Merchant of Venice* (*O Mercader de Venecia*) de Shakespeare (trad. Yann-Loeiz, 1927); cinco historias de *The Decameron* (*O Decamerón*) de Boccaccio (trad. Roparz Hemon, 1931); *Doctor Faustus* (‘doutor Fausto’) de Christopher Marlowe (trad. Roparz Hemon, 1934); *Reynard the Fox* (*Reineke Fuchs*/‘Reynard o raposo’) de Goethe (trad. Jakez Riou, 1936); *The Shadow of the Glen* (‘a sombra do val’) de Synge (trad. Youenn Drezen, 1938); *Macbeth* de Shakespeare (trad. Roparz Hemon, 1941); *The Mayor of Zalamea* (*El Alcalde de Zalamea*) de Calderón de la Barca (trad. Youenn Drezen, 1942).

Tras presentar a metodoloxía empregada, na que se inclúen os criterios de selección do conxunto de datos sobre as compañías editoriais incluídas no estudo, este artigo presenta unha análise das traducións publicadas

en lingua bretoa entre os anos 2000 e 2019 en comparación cos orixinais publicados no mesmo período. Para isto estudáronse diferentes aspectos no marco da política lingüística das linguas minorizadas, para as que a tradución é considerada unha parte fundamental do sector editorial en xeral.

2. Metodoloxía

A información recompilada e analizada abrangue obras de ficción literaria adulta e xuvenil. Para manter a coherencia interna do grupo de datos, as novelas gráficas –que representan unha fracción insignificante das traducións publicadas ao longo deste período– tamén foron excluídas do grupo xunto cos títulos dirixidos a público xuvenil moi novo ou infantil.

Co mesmo obxectivo de manter a coherencia do grupo de datos, só se inclúen neste estudo obras completas e se exclúen as pasaxes e outros fragmentos traducidos ao bretón tales como os que se publican de xeito habitual en revistas literarias de renome, como a bimestral *Al Liamm-Tir na nÓg*⁴, con máis de 400 números publicados na actualidade dende a súa presentación en 1946, e que conta cunha sección dedicada especificamente ás traducións, en liña coa tradición *Gwalarn* que merecería o seu propio estudo á parte.

Como non existe unha base de datos dispoñible para as traducións ao bretón á altura de, por exemplo, a pioneira Biblioteca de Tradución Galega⁵, foi necesario recompilar manualmente o corpus a analizar mediante fontes primarias e secundarias fiables en liña.

As fontes primarias utilizadas foron as seguintes, remitindo á versión en bretón do sitio web sempre que estiver dispoñible:

2.1. Fontes primarias⁶:

- *Kuzul ar Brezhoneg (Bodad aozadurioù sevenadurel brezhonek)* [‘O Consello Bretón. Consorcio de Asociacións Culturais en Lingua Bretoa’]: Este sitio web xestionado polo Consorcio Cultural creado en 1952 inclúe un extenso catálogo actualizado que abrangue 14 editoriais de libros, revistas e CD-DVD para todas as idades, maioritariamente en lingua bretoa, mais tamén en francés e inglés, cun total de 916 libros dispoñibles en bretón, que inclúen tanto literatura como obras de non ficción, dicionarios e gramáticas;
- *Klask. Stal ar brezhoneg* [‘Busca. A tenda da lingua bretoa’]: Este sitio web comercial presenta unha ampla variedade de libros e CD-DVD relacionados coa Bretaña publicados por 76 compañías

4 Consultar o sitio web oficial: www.alliamm.bzh

5 *Biblioteca de tradución galega* (Bitraga): <https://bitraga.gal/>

6 Os sitios web en cuestión pódense consultar en:

<https://www.brezhoneg.org/br/catalogues>

<http://www.klask.com/>

editoriais (malia que 51 delas só inclúen entre 1 e 5 títulos) en francés e bretón, cunha ampla selección de literatura bretoa, obras de non ficción, dicionarios e obras relacionadas coa linguaxe para lectoras/es de todas as idades.

Estas dúas fontes primarias foron empregadas xunto cos sitios web oficiais dos propios editores segundo for necesario. As mencións ás fontes secundarias que aparecen a continuación son puntuais para completar información ou obras que faltaban nas fontes primarias:

2.2. Fontes secundarias⁷:

- *COOP Breizh*: Sitio web da tradicional e coñecida empresa cooperativa cultural fundada en 1957 pola confederación de Círculos Celtas de música tradicional e danza *Kendalc'h*. Está especializada na produción, publicación e distribución de literatura e música, e exhibe libros e outros elementos relacionados coas culturas celta e bretoa, cunha ampla selección de libros de todo tipo en lingua bretoa organizados por xéneros e grupos de idade na sección do catálogo ‘Libros en Bretón’, cunha subsección dedicada especificamente ás ‘Traducións de Obras Clásicas’.
- *Wikipedia*: A versión bretoa da afamada enciclopedia colaborativa aberta ofrece tres entradas moi útiles que proporcionan unha grande cantidade de información detallada e organizada sobre o ano, xénero e lingua de partida das obras traducidas, así como información sobre as propias tradutoras/es, a saber:
‘Lista de libros en bretón traducidos de outros idiomas’
‘Lista de libros en bretón traducidos de outros idiomas por ano’
‘Lista de tradutoras/es de lingua bretoa e os libros que traduciron’
- *Bibliothèque Nationale de France (BnF)*: A base de datos en liña do Catálogo Xeral da Biblioteca Nacional de Francia. Por lei, unha copia de cada obra publicada no Estado Francés debe ser depositada e debería, polo tanto, estar dispoñible para consulta no catálogo independentemente do idioma. Os rexistros inclúen normalmente detalles sobre a tradutora/or e a lingua de partida.

⁷ Os sitios web son:

<https://www.coop-breizh.fr/1030-livres-en-breton>

https://br.wikipedia.org/wiki/Roll_al_levriou_e_brezhoneg_troet_diwar_yezhoù_all

https://br.wikipedia.org/wiki/Roll_al_levriou_brezhonek_troet_diwar_yezhoù_all_hervez_ar_bloavezhioù

https://br.wikipedia.org/wiki/Roll_an_droourien_vrezhonek_hag_al_levriou_troet_ganto

<https://catalogue.bnf.fr/index.do>

2.3. Grupos editoriais seleccionados

Esta análise cingúese exclusivamente á literatura traducida dirixida a un público adulto e xuvenil. Algunhas das editoriais máis coñecidas foron excluídas do estudo por mor de que publican traballos que están dirixidos principal ou exclusivamente a un público xuvenil moi novo ou infantil, en particular *Sav-heol*, *Bannou-Heol*. Os traballos destas características tamén foron excluídos das editoriais incluídas no estudo cando for preciso.

As editoriais seleccionadas para o estudo (ver Táboa 1) están consolidadas e gozan de renome nos círculos en lingua bretoa, e son consideradas representativas da totalidade do sector pola súa contribución ao campo da literatura bretoa en xeral, i.e. tanto traballos orixinais como traducións, en termos de volume e número de obras producidas.

O principal conxunto de grupos editoriais analizados é o seguinte:

- *An Alarc'h*: Consolidado en 2003 está especializado en libros en lingua bretoa ou relacionados coa mesma. Conta cunha grande proporción de obras traducidas.
- *Aber*: Asociado á revista literaria homónima fundada no ano 2000 publica exclusivamente en lingua bretoa e conta cunha porcentaxe importante de obras traducidas.
- *Al Liamm*: O grupo de máis antigüidade especializado en literatura en lingua bretoa e orixinalmente asociado á revista literaria homónima (ver enriba). Publica exclusivamente en lingua bretoa.
- *Al Lanv*: Asociado á revista mensual do mesmo nome que apareceu por primeira vez en 1980. Publica exclusivamente en lingua bretoa.
- *Hor Yezh*: Creado en 1980, está especializado exclusivamente en literatura en lingua bretoa. Non está relacionado co xornal lingüístico homónimo en bretón.
- *KeitVimp Bev*: Creado en 1982, está especializado en literatura en lingua bretoa destinada a lectores infantís e xuvenís (incluídas as bandas deseñadas) e a aprendices de máis idade. Os datos recompilados neste estudo exclúen todas as obras para crianzas e xente de menos de 15 anos –segundo as seccións do seu catálogo–. Esta compañía é tamén responsable do semanario *YA!*.
- *Skrid*: Naceu como unha colección dentro da compañía *Hor Yezh* e actualmente opera como editorial de seu. Edita libros exclusivamente en lingua bretoa.
- *Skol Vreizh*: Creada pola asociación *Ar Falz*, fundada en 1932, está especializada na cultura e lingua bretoas. Malia que publica

principalmente en francés, tamén ofrece unha gran selección de obras en lingua bretoa.

Tamén se considerou necesario incluír unha serie de traducións illadas consideradas importantes, ben pola relevancia do título en cuestión, ben para representar fielmente o número de linguas de partida que foron publicadas por outras editoriais especializadas xeralmente en campos diferentes ao da literatura en lingua bretoa e que, doutro xeito, quedarían fóra do estudo. As traducións e as editoriais en cuestión son as seguintes:

- Publicadas por *Le Temps/An Amzer*, unha pequena editorial creada no ano 2010 que publica principalmente en francés, con algunhas publicacións en bretón e en galó:
- [Inglés] *Harry Potter e a pedra Filosofal* de J. K. Rowling (trad. Mark Kerrain, 2012)
- [Inglés] *Harry Potter e a Cámara dos Segredos* de J. K. Rowling (trad. Mark Kerrain, 2017)
- Publicadas por *An Treizher*, unha pequena editorial creada en 1997 e especializada principalmente en obras teolóxicas en lingua bretoa:
- [Ruso] *The Dream of a Ridiculous Man* (*Сон смешного человека* / ‘o soño dun home ridículo’) de Fyodor Dostoyevsky (trad. André Markowicz & Yann-Varc’h Thorel, 2006)
- [Ruso] *The Twelve* (*Двенадцать* / ‘Os doce’) de Alexander Blok (trad. Koulizh Kedez & André Markowicz, 2000)
- Publicada por *Apogée*, unha compañía creada en 1991 que publica obras literarias e de non ficción principalmente en francés, pero que tamén ofrece unha pequena selección de obras, principalmente de non-ficción, en lingua bretoa:
- [Chinés] *Soul Mountain* (靈山 / ‘a montaña da alma’) de Gao Xingjian (trad. Yann-Varc’h Thorel, 2010)
- Publicada por *A.R.D.A.*, unha compañía en aparencia inexistente que, segundo parece, está sita en Argenteuil.
- [Inglés] *O Hobbit* de J.R.R. Tolkien (trad. Alan Dipode, 2001)

- Publicadas por *Sav-Heol*, un grupo creado en 1991 e actualmente especializado exclusivamente en libros en lingua bretoa para estudantes e crianzas:
- [Francés] Selección de relatos curtos de Guy de Maupassant (trad. Mark Kerrain, 2018)
- [Galego] *Cartas de inverno* de Agustín Fernández Paz (trad. Mark Kerrain, 2013)
- Publicada por TIR (*Travaux d'Investigation et de Recherche*), creada en 2007 polo Departamento de bretón da Universidade de Roazhon (Rennes) 2, está especializada en investigación lingüística e literaria:
- [Alemán] *Night songs (Nachtgesänge / 'cancións de noite')* de Friedrich Hölderlin (trad. Aleksandr ar Gall, Bernez Tangi, Gwendal Denez & Jean-Frédéric Kirjuhel, 2015)

A Táboa 1 presenta os detalles en orde alfabética, empresa por empresa, dos libros publicados en lingua bretoa no período analizado, tendo en conta tanto as obras orixinais como as traducións, coa porcentaxe de traducións de cada editorial indicada entre parénteses. Os orixinais publicados polas seis editoriais que conforman as fontes secundarias marcadas cun asterisco non se tiveron en conta a efectos comparativos neste estudo.

	Orixinais	Traducións
<i>An Alarc'h</i>	37	25 (40,3%)
<i>Aber</i>	23	8 (25,8%)
<i>Al Liamm</i>	59	11 (15,7%)
<i>Apogée</i>	*	1 (-)
<i>A.R.D.A.</i>	*	1 (-)
<i>An Treizher</i>	*	2 (-)
<i>Al Lanv</i>	12	16 (57,1%)
<i>An Amzer</i>	*	2 (-)
<i>Hor Yezh</i>	26	24 (48%)
<i>Keit Vimp Bev</i>	122	11 (8,3%)
<i>Sav-Heol</i>	*	2 (-)
<i>Skrid</i>	10	9 (47,4%)
<i>Skol Vreizh</i>	39	7 (15,2%)
<i>TIR</i>	*	1 (-)

Táboa 1: Obras de ficción orixinais e traducidas publicadas por editorial (2000-2019).

Tendo en conta as diferenzas no volume total de obras publicadas por cada editorial en termos absolutos, táboa mostra claramente que a proporción de traducións varía tremendamente dunha editorial a outra, sendo algunhas máis dependentes das traducións ca outras, e.g. *Skrid* (15,1% por riba da media cun 32,2%) e *An Alarc'h* (8% por riba da media). No caso de *Al Lanv* (24,8% por riba da media), o número de traducións publicadas supera o de obras orixinais. No outro extremo, en comparación, a porcentaxe de traducións é considerablemente inferior en *Skol Vreizh* (17,1% por baixo da media) e especialmente en *Keit Vimp Bev* (24,0% por baixo da media).

3. Análise

Este estudo céntrase exclusivamente nas obras literarias de ficción que representan o grosor das traducións publicadas durante o período analizado (93,1%), fronte ás 9 obras de non ficción (6,9%), 4 das cales foron publicadas no mesmo ano (2015). As obras de non ficción traducidas abranguen diversas temáticas, dende clásicos como *Se isto é un home*, de Primo Levi (trad. Serj Richard, 2015), *Sola Fide* ('só pola fe') de Martin Luther (trans. Gérard Cornillet, 2016) e activismo político (*Désobeir : le petit manuel* 'desobedecer, o pequeno manual', de Xavier Renou, (trans. Dewi Siberil, 2015) ata historia bretoa, cunha obra bilingüe en dous volumes sobre os celtas⁸.

Tras expoñer en xeral a evolución –durante as dúas décadas analizadas– do número de obras traducidas en comparación co de orixinais, e de facer unha descrición do *Programa de Tradución Literaria* (PTL), este estudo analiza especificamente o público obxectivo (no ámbito especificado); os xéneros, as autoras/es e as obras seleccionadas e/ou elixibles para traducir; as linguas de partida; e as tradutoras/es implicadas. Sempre e cando proceda, preséntase unha análise con perspectiva de xénero.

3.1. Perspectiva xeral

A Fig. 1 mostra a tendencia xeneralizada do sector editorial en lingua bretoa (so ficción), no período de 20 anos analizado. A calma que tivo lugar entre os anos 2000 e 2004 foi seguida por un crecemento exponencial en 2005 tanto das traducións como dos orixinais, malia que foi máis notable para estes últimos. A partir de entón, a tendencia ascendente gradual estabilizouse, cuns incrementos menores en 2013 e 2016, neste caso un pouco máis pronunciados para as traducións que para os orixinais, antes de reducirse levemente en 2019 despois do auxe inicial.

O feito de que as traducións evolucionen máis ou menos en paralelo ás obras orixinais publicadas en lingua bretoa indica claramente que a tradución é unha parte esencial do sector editorial en lingua bretoa. Tamén

8 *Ar Gelted kozh* 1. *An ergerzhout hag ar c'henwerzh / Les celtes* 1. *Les moyens de communications et le commerce and Ar Gelted kozh* 2. *Ijinerezh, labour-douar ha sevel-loened / Les Celtes* 2. *Techniques, agriculture et élevage*, baseados nos apuntes escritos orixinalmente en francés por Meven Mordiern a mediados do século 20, e traducidos ao bretón por François Vallée (alias Abherve), reeditados en formato libro no ano 2015 e no ano 2017 respectivamente.

se fai evidente grazas a este gráfico comparativo que mentres a proporción de obras traducidas varía entre editoriais –como xa se indicou previamente (ver Táboa 1)– a proporción global de traducións mantense estable, xeralmente, en proporción ás publicacións globais do sector.

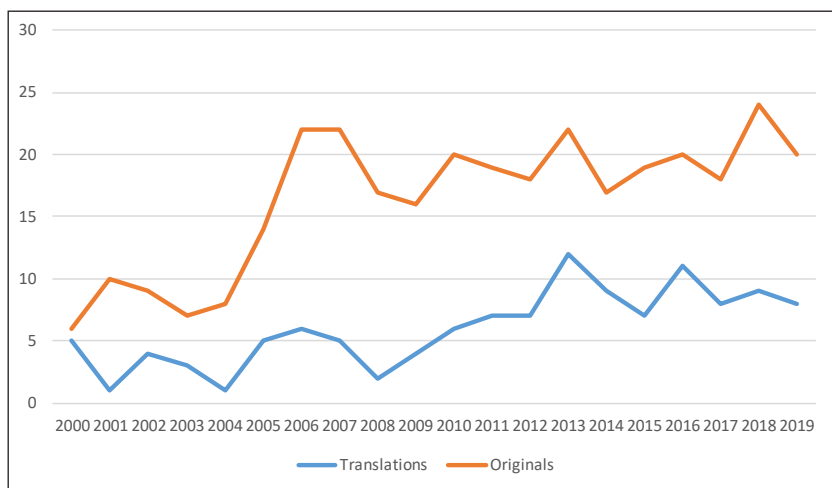

Fig. 1. Detalles por ano das obras de ficción orixinais e traducidas (2000-2019).

O auxe rexistrado en 2013 coincide coa primeira tradución publicada co apoio do Programa de Tradución Literaria (*Programm treñ lennegel*)⁹, que funciona baixo os auspicios da Oficina da Lingua Bretoa (ver enriba). Ata a data, o Programa financiou 29 traducións¹⁰ distribuídas por diversas editoriais que representan máis dun terzo (38%) de todas as traducións publicadas durante o período analizado. Tamén cómpre mencionar que este aumento reflicte un crecemento similar, malia que menos significativo, no número de orixinais financiados por Rannvro Breizh /Région Bretagne (rexión da Bretaña) que precede ao programa de tradución¹¹.

Na liña destes esforzos por impulsar o canon literario mediante as traducións ao tempo que se facilita o acceso directo á literatura universal sen ter que recorrer ao francés, o obxectivo marcado polo Programa é o de consolidar a posición do bretón como lingua para a comunicación e a expresión cultural. Os lectores de fala bretoa, e especialmente a mocidade, deben poder familiarizarse coa literatura universal de xeito directo mediante o bretón.

9 Para máis información sobre o Programa e as obras elixibles para financiamento ver: <http://www.brezhoneg.bzh/71-programm-trein-lennegel.htm>

10 Dúas delas non incluídas aquí son a novela gráfica *Persepolis* de Marjane Satrapi e a obra de non-ficción *If This Is a Man* de Primo Levi

11 Para a información completa ver: <https://www.bretagne.bzh/br/aides/fiches/edition-ouvrages-breton/>

Centrarse nas traducións enriquecerá de xeito inevitable a lingua Bretoa e, a longo prazo, afoutará á xente para que cree novas obras en bretón (tradución propia a través do inglés)¹².

No que respecta ás linguas de partida, das 131 obras aptas para recibir financiamento mediante o Programa (ver Fig. 2) a maioría –preto da metade– son en inglés, (63: 48,1%), seguidas de lonxe polo francés (19 obras: 14,5%), case á par co castelán (17 obras: 13,0%) e o alemán (9 obras: 6,9%).

En certa medida, estes datos son similares aos obtidos da análise das obras traducidas no período en cuestión (ver Fig. 3), malia que outras linguas de partida elixibles para seren subvencionadas non están a recibir atención (a saber: o albanés, o arábigo, o éuscaro, o checo, o xaponés, o noruegués ou o portugués), posiblemente por mor da pouca dispoñibilidade de tradutoras/es.

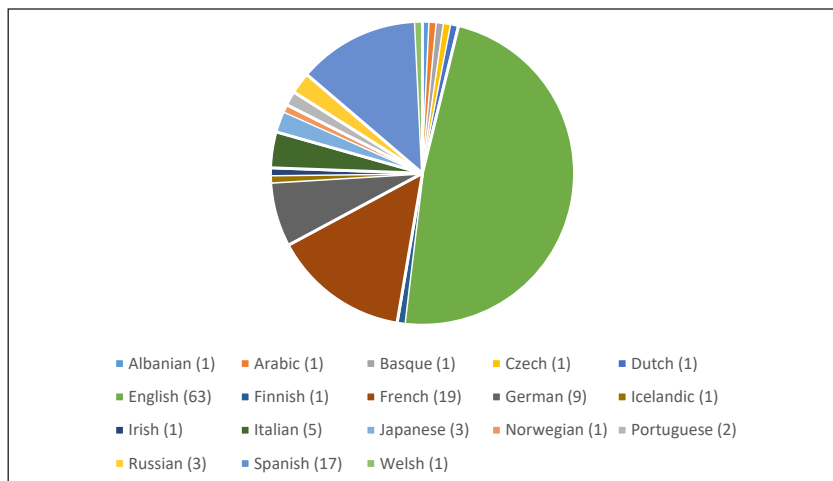

Fig. 2. Detalle das linguas de partida das obras elixibles para subvención mediante o Programa de Tradución Literaria.

Pode resultar sorprendente que, malia a súa afinidade cultural e histórica, a lista só inclúa dúas obras escritas orixinalmente nalgunha das outras linguas celtas, isto é, o galés (*Un Nos Ola Leuad* [*One Moonlit Night* ‘unha noite de luar’] de Caradog Pritchard) e o irlandés (*An Béal Bocht/A Boca Pobre* de Brian Ó Nualláin¹³), aínda que este último semella que foi traducido finalmente da versión en inglés *The Poor Mouth* (trad. Kristian ar Braz, 2014).

12 “Lañset eo bet ar programm-mañ abalamour da ziazezañ plas ar brezhoneg evel yezh kehentiñ ha yezh a sevenadur. Dav eo d’al lennerien vrezhonek, ar re yaouank peurgetket, gallout ober anaoudegezh gant lennegezh ar bed-holl war-eeun dre ar brezhoneg. Ma vez lakaet ar pouez war al labour treiñ-se e vo pinvidikaet ar brezhoneg a-dra-sur ha war hir dermen e vo broudet an dud da grouiñ oberennoù nevez e brezhoneg.”

13 (Anglicizado: Brian O’Nolan). Esta obra foi publicada baixo o pseudónimo Myles nag Copaleen, aínda que o autor é máis coñecido polo seu pseudónimo Flann O’Brien.

Tampouco aparece nesta listaxe o grego moderno pese ao número de obras traducidas dende esta lingua, algo que mostra a aparente dispoñibilidade de, polo menos, unha tradutora/or en activo.

3.2. Público Obxectivo (grupos de idade)

Tendo en conta que as obras dirixidas especificamente ao público infantil foron excluídas do estudo, no que respecta á idade do público obxectivo –e malia a dificultade que supón establecer unha clara distinción entre o público obxectivo adulto e xuvenil cando non se indica especificamente a idade de lectura (como é o caso de certas series publicadas por Keit Vimp Bev)– os datos recompilados revelan que a inmensa maioría (67%) das traducións publicadas están dirixidas principalmente a un público adulto. Só unha cuarta parte das obras están dirixidas claramente a un público xuvenil, e o 8% restante (6 obras entre as que están *Animal Farm* de George Orwell e *David Copperfield* de Charles Dickens) non están dirixidas a un público determinado.

Estas cifras varían un pouco se as comparamos coas das obras orixinais publicadas en lingua bretoa durante o mesmo período. A porcentaxe de obras dirixidas a un público xuvenil é lixeiramente superior (39,4%), e só un pouco máis da metade están especificamente dirixidas a un público adulto (57,5%). O restante 3,1% non está dirixido a un público determinado. Esta diverxencia pode deberse ao tipo de libros considerados elixibles para seren apoiados polo PTL e que están dirixidos case exclusivamente a lectores de maior idade.

3.3. Xéneros

As obras clásicas de ficción en prosa, tanto os clásicos históricos e canónicos «nacionais» como os clásicos máis recentes e modernos (no sentido máis amplo do termo, i.e. obras moi coñecidas internacionalmente), dirixidos principal mais non exclusivamente a un público adulto, ocupan un lugar destacado na lista de obras traducidas, dende Shakespeare (*Macbeth*, *The Taming of the Shrew* –‘a fera domada’–, *The Comedy of Errors* –‘a comedia dos erros’–, *Otelo*, *Romeo e Xulieta*), Molière (*The Misanthrope* /‘o misántropo’) e Cervantes (*Don Quixote*) por unha banda, ata Albert Camus (*O Estranxeiro*), Franz Kafka (*A Metamorfose*, *O Proceso*), Oscar Wilde (*O Retrato de Dorian Gray*, *A Pantasma de Canterville*), Arthur Conan Doyle (*O Can dos Baskerville*), Agatha Christie (*Dez Negriños*, *Asasinato no Orient Express*, *O Asasinato de Roger Ackroyd*) e J. K. Rowling (*Harry Potter e a Pedra Filosofal*, *Harry Potter e a Cámara dos Segredos*), por outra.

En total, as obras deste tipo representan o 42,1% das obras traducidas durante os 20 anos do período analizado. Isto concorda coa listaxe de títulos considerados aptos para recibir financiamento do PTL, composta principalmente por obras modernas de renome fundamentalmente en forma de novela, con algunha aparición de autores canónicos «nacionais» (i.e. Molière e Shakespeare).

A prosa, en concreto as novelas, representan o groso das traducións publicadas durante o período analizado, mentres que a poesía representa un mero 5%. Como tal, a poesía está considerablemente infrarrepresentada nas

traducións se a comparamos coa suma de obras poéticas orixinais publicadas en bretón durante o mesmo período, que representan case o dobre cun 9,2%. A poesía aparece de xeito moito menos destacado na listaxe de obras elixibles para recibir financiamento mediante o PTL, coa única e destacable excepción das fábulas de prosa poética *The Prophet* ('o profeta') de Kahlil Gibran.

Finalmente, tamén cabe mencionar que malia que as obras teatrais representa só o 3,7% dos traballos orixinais publicados, esta porcentaxe aumenta significativamente ata un 9,2% no caso das traducións, con obras tales como *Ubú Rei* (*Ubu roi*) de Alfred Jarry, traducida ao bretón polo dramaturgo, escritor e actor bretón Goulc'han Kervella (2008). Non obstante, tamén se inclúen algúns clásicos, que engloban as obras da Antigua Grecia como a reedición do 2003 da tradución do *Prometheus Bound* (*Προμηθεὺς Δεσμώτης*/'Prometeo encadeado') de Esquilo realizada por Youenn Drezen en 1928, que podería ser clasificada de xeito alternativo como un «clásico» no canto de como unha obra de teatro per se. Mais as obras de teatro non figuran en absoluto na listaxe de obras elixibles para seren financiadas mediante o PTL, a excepción dos casos puntuais de obras clásicas de autores «nacionais», a saber Shakespeare e Molière.

Pola súa banda, a listaxe proposta polo PTL inclúe seis novelas gráficas, e.g. *Footnotes in Gaza* ('notas ao pé de Gaza') de Joe Sacco, *Maus* de Art Spiegelman e *Persépole* de Marjane Satrapi (trad. Tual Kerrain, 2015), que son, como se indicou anteriormente, un xénero moi pouco traducido en xeral.

En resumo, centrándose na literatura moderna –principalmente en forma de novela– o PTL marca o cambio de dirección das políticas de tradución no tocante ás prácticas do sector anteriormente non planificadas. E, malia que a implantación do PTL non supón a imposición das súas estratexias na totalidade do sector editorial/de tradución, é posible que teña un efecto nestes debido ao apoio oficial baixo a égida da Oficina Pública da Lingua Bretoa, algo que pode ser (ou non) decisivo a longo prazo.

3.4. Autoras/es

Incluídos os volumes colectivos, as obras traducidas cobren un total de 99 autoras e autores diferentes. A maioría das autoras/es elixidas para traducir só se ven representadas por unha obra, a excepción das seguintes (en orde descendente):

Peter Tremayne (5)
Tadhg Mac Dhonnagáin (4)
Laurence Lavrand (4)
PetrosMarkaris (4)
William Shakespeare (4)
Agatha Christie (3)
Italo Calvino (2)
Anne Guillou (2)
Franz Kafka (2)
Jack London (2)
J. K. Rowling (2),

Robert Louis Stevenson (2),
Oscar Wilde (2)
Stefan Zweig (2)

Normalmente é de esperar que o nivel de representación de calquera autora/or –expresado mediante o número de obras seleccionadas para traducir (especialmente no caso dun mercado tan limitado como o que tratamos aquí)– sería un símbolo da súa importancia como autora/or, nun ou outro sentido (clásicos, autoras/es populares e best-sellers, gañadoras/es do premio Nobel, etc.).

Non obstante, non sempre é o caso. En determinadas ocasións, a motivación para traducir múltiples obras está clara, como no caso da fama da saga de *Harry Potter*, de Agatha Christie (potenciada por numerosas adaptacións para cine e televisión), ou a reputación de autoras/es da talla de Kafka, Calvino, Stevenson ou Shakespeare como referentes clásicos da «literatura universal».

Nalgúns casos, isto se debe a que se traduce unha serie de libros da mesma autora/or, como é o caso de Tadhg Mac Dhonnagáin. Noutros casos, semella estar motivado polos gustos persoais da tradutora/or, como no caso de Peter Tremayne e Petros Markaris, ambos traducidos sistematicamente ao bretón polos mesmos tradutores malia que ningún é considerado sumamente popular ou representativo das literaturas inglesa ou grega respectivamente. Tamén pode (ou non) resultar relevante que, alén da calidade do seu traballo, Laurence Lavrand sexa irmá do xefe da editorial responsable de publicar as traducións das súas obras.

Esta situación pode ser percibida como resultado da falta de planificación consciente ou «unplanned planning» (‘planificación non planificada’) (Díaz Fouces, 2005b, p. 8) dentro do propio sector, que iniciativas como o PTL poden axudar a compensar mediante unha selección racionalizada das traducións ao bretón.

No que respecta ao xénero das autoras/es –tendo en conta que varias obras teñen autoría múltiple e que o número total de autoras/es non se corresponde exactamente co número de obras traducidas– as obras de autoras representan só o 15,2% do total. Malia que o mundo da literatura en lingua bretoa está, en xeral, dominado por autores masculinos, as cifras para as traducións son considerablemente inferiores ás das obras orixinais, nas que as mulleres representan o 19,5% de todas as autoras/es publicados durante o período de 20 anos. Isto confirma a hipótese de que as autoras se enfrontan a un dobre filtro no proceso de selección para seren traducidas: primeiro, na fase de publicación inicial, na que están infrarrepresentadas en xeral, e logo tamén na fase de tradución, na que moitas máis quedan polo camiño¹⁴.

14 Este tamén é o caso para outras linguas, en particular na versión preliminar aínda non publicada dun estudo en curso que analiza un período de 30 anos de publicacións en galego, realizado polo autor deste traballo, no que a hipótese do dobre filtro tamén se postula como unha posible explicación para a evidente infrarrepresentación das escritoras na tradución. Cf. Baxter (2020).

3.5. As linguas de partida

Para poder determinar as linguas e culturas predominantes nas traducións e o seu consecuente impacto relativo no canon xeral da literatura bretoa, esta sección analiza as linguas de partida nas que se publicaron orixinalmente as obras, que pode ou non coincidir coa lingua do texto de partida empregado para a tradución ao bretón nos casos de tradución mediada, que son os menos.

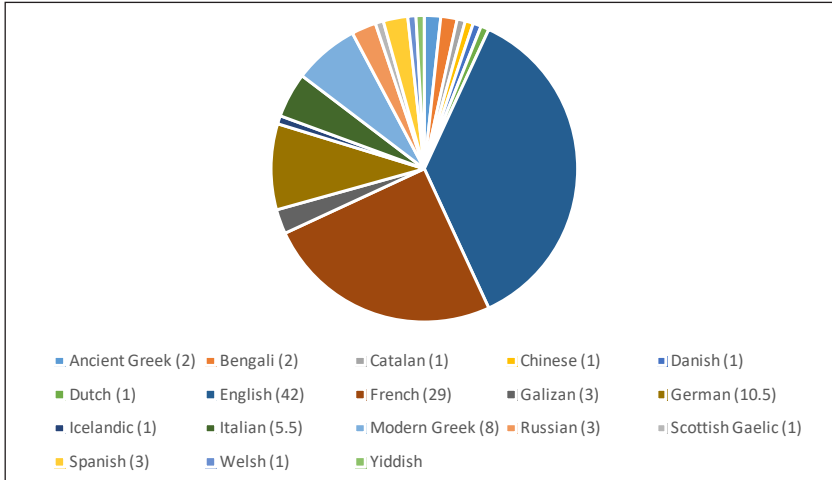

Fig. 3. Detalle das linguas de partida das traducións publicadas (só ficción).

Non é de estrañar que o inglés estea á cabeza cun terzo de todas as obras traducidas dado que é a lingua dominante a nivel mundial na actualidade. Non obstante, si que resulta algo máis sorprendente que o francés sexa a segunda lingua de partida máis traducida, se ben moi por detrás do inglés, xa que os falantes de bretón na actualidade non teñen problemas para acceder ás obras na lingua orixinal. Neste caso, máis ca unha necesidade comunicativa ou de salvar unha fenda intercultural, a tradución forma parte, claramente, dun amplo abano de ferramentas para a normalización lingüística que pretenden crear un corpus literario que permita ós falantes de bretón ser completamente independentes do francés. A importancia simbólica de traducir a literatura francesa ao bretón, e polo tanto de establecer un atallo que evite por completo a lingua predominante, non pode ser subestimada.

Tamén resulta sorprendente que, dada a afinidade entre as dúas nacións, só unhas poucas obras estean traducidas da lingua celta irmá. Todas as obras traducidas do irlandés pertencen á mesma serie de literatura xuvenil, escrita por Tadhg Mac Dhonnagáin (todas traducidas por Padrig an Habask, 2018), e só un título foi traducido do galés, tamén para público xuvenil, en concreto *Iawn Boi?* ;-) de Caryl Lewis (tamén traducido por Padrig an Habask, 2007). Estas linguas tampouco ocupan un lugar destacado na listaxe do PTL (ver enriba Sección 3.1.).

Tamén hai que destacar que, malia o seu estatus como un dos principais idiomas a nivel mundial, o castelán representa só un 2,5% das traducións publicadas durante o período de 20 anos analizado, con só dúas obras en total: *El coronel no tiene quien le escriba* de García Márquez (trad. Aleksandr ar Gall, 2017) e a obra en dous tomos que contén *Three Militiamen (Iru Gudari*/'tres milicianos') de Estepan Urkiaga Basaraz (alias Lauaxeta) mediado grazas á tradución ao castelán realizada por Manuel de la Sota (alias Txanka) e *El alcalde de Zalamea* de Calderón de la Barca (trad. Youenn Drezen, 1942, reed. 2017). Esta cifra é sorprendentemente baixa se temos en conta a posición que ocupa o castelán na listaxe de libros elixibles para seren financiados mediante o PTL, en terceiro lugar tras o inglés e o francés cun 13,0% (ver Fig.2).

Por outra banda o grego moderno, que non aparece na listaxe do PTL, ocupa un lugar importante na listaxe de traducións publicadas, todas realizadas por Alan Botrel e catro delas pertencentes ao mesmo autor, Petros Markaris. Existen dúas traducións do bengalí, a saber: *Phatik Chand* (ফটিকচাঁদ) do cineasta e escritor Satyajit Ray e *The Home and the World* (ঘরে বাইরে /'O lar e o Mundo') do escritor clásico e primeiro gañador non europeo do premio Nobel, Rabindranath Tagore, ambas realizadas por Yann Varc'h Thorel (2007 e 2018 respectivamente). O bengalí é unha lingua de partida pouco habitual para os idiomas minorizados e estas eleccións semellan responder aos gustos e dispoñibilidade das tradutoras/es.

O que esta situación indica é unha falta de planificación dentro do propio sector da tradución, xa que semella responder case máis aos gustos das tradutoras/es e editoras/es individuais ca a unha estratexia xeral razoada.

Dado o impacto relativo que tivo ata agora, semella que o PTL terá unha influencia cada vez maior no sector da tradución de aquí en diante. Malia que isto resulta beneficioso á hora de planificar estratexicamente o sector, tamén é importante ter en conta que mentres a lista de títulos recomendados polo Programa para seren traducidos abre a porta, en teoría, a novas linguas de partida (e.g. xaponés, portugués, noruegués, arábigo, éuscaro) aínda está por ver se as tradutoras/es destas linguas estarán dispoñibles –vista a falta de dispoñibilidade ata a data–. Por outra banda, semella non haber razón para ignorar outras linguas como o bengalí, o galego ou o grego, para as que hai dispoñibilidade de tradutoras/es en activo e que poderían ser rendibles á hora de ofrecer ao público de fala bretoa máis acceso á literatura universal ao tempo que se reforza e amplía a base do canon literario bretón

3.6. As tradutoras/es

Por último, pero non por isto menos importante, o resumo deste florecente sector non estaría completo sen unha breve análise das persoas responsables, i.e. as propias tradutoras/es.

En total cítanse 61 nomes de tradutoras/es para os traballos analizados, tendo en conta tanto as tradutoras/es de varias obras como aquelas implicadas en traducións conxuntas. Non obstante, tamén hai que dicir que hai indicios claros de que un determinado número de tradutoras/es (non máis de tres ou catro) non estiveron activamente implicados na tradución ao bretón,

senón que aparentemente serviron como asesores lingüísticos fronte ao texto de partida, e.g. Batia Baum traballou con Koulish Kedez no caso do yiddish, Art J. Hughes colaborou con Alan Botrel e Gwendal Denez no caso do irlandés ou María Lopo que traballou con Alan Botrel, Gwendal Denez e Herve Bihan no caso do galego. Por moi reducido que poida ser este número, inflúe no equilibrio xeral entre os xéneros como se indica a continuación.

Malia que unha parte das tradutoras/es traballa con máis dunha lingua, por exemplo Mark Kerrain (inglés, francés e galego), Olier Biguet (francés e inglés) e Serj Richard (italiano e francés), outras identifícanse claramente cunha lingua concreta. De feito, malia que existe, loxicamente, unha maior diversidade de tradutoras/es traballando coas principais linguas de partida por mor do volume de libros publicados, certos nomes destacan debido ao volume de obras que traduciron, en particular Kristian Braz para o inglés (7 obras) e Herve Lossec para o francés (4 obras). De xeito similar, outros nomes están claramente relacionados con linguas concretas, e.g. Gérard Cornillet e Alan Botrel son responsables, respectivamente, da maioría das obras en alemán e todas as obras en grego moderno.

Dous dos tradutores destacan particularmente por estaren especializados nunha autora/or específica, algo que garante a continuidade estilística das traducións. Mark Kerrain é responsable da tradución das dúas primeiras entregas da saga de *Harry Potter* (ver arriba a Sección 2.3.) e Jean-Michele Mahe traduciu cinco obras de Peter Tremayne.

Isto é indicativo dun avance cara a unha crecente especialización no campo da tradución moi positiva para o sector, xa que ofrece tradutoras/es cada vez máis experimentadas. Como adoita suceder previo a establecer un sector de tradución completamente profesionalizado, algunhas das tradutoras/es tamén son escritoras/es en lingua bretoa moi coñecidas de seu, algo que dota ás súas traducións dunha alta calidade literaria, tanto para autoras/es contemporáneas como para as traducións reeditadas de autoras/es máis clásicas, por exemplo (en orde alfabética): Mich Beyer (1948-), Pêr Denez (1921-2011), Youenn Drezen (1899-1972), Goulc'han Kervella (1951-), Jakez Konan (1910-2003), Yeun ar Gow (1897-1966), e Jarl Priel (1885-1965). Este último trouxo consigo a autotradución da súa obra publicada orixinalmente en francés co título *Le Trois-Mâts Errant* ('O Tres Mastros Errante'), traducido como *An Teirgwern Pembroke* en bretón en 1959, e reeditado en 2002. As reedicións de traducións previas poden atribuírse claramente ao renome das autoras/es responsables.

Finalmente, no que respecta ao xénero das tradutoras/es, as mulleres están claramente en inferioridade, cunha representación de menos dun cuarto (23%), só 14 do total de 61 tradutoras/es. Esta cifra cae aínda máis cando excluimos os nomes das persoas que, aparentemente, serviron de asesoras lingüísticas e non de tradutoras/es per se (ver enriba), o que deixa a cifra nun mero 19,3%.

4. Conclusións

Malia a falta de recoñecemento oficial que se viu agravada polos esforzos conxuntos para frear e mesmo reducir o uso público da lingua bretoa, o actual proceso de revitalización e recuperación lingüística impulsou unha

repunta das potenciais lectoras/es en bretón, o que derivou nunha crecente demanda e aumento do número de obras de ficción publicadas en lingua bretoa, aumento que é máis pronunciado durante a segunda parte do período analizado (2000-2019).

Pese ás variacións individuais entre as oito editoriais examinadas neste estudo no tocante á dependencia relativa das traducións, a tendencia xeral no sector da tradución durante o período de 20 anos analizado pode entenderse como un reflexo do auxe tanto da oferta como da demanda de obras orixinais, algo que indica que a tradución é unha parte fundamental do sector editorial —en liña coa premisa de que a tradución serve para reforzar e impulsar o canon literario das linguas minorizadas como o bretón—. Esta hipótese vén do peso que se lle deu aos clásicos no afán de situar o bretón á par de outras linguas modernas plenamente desenvolvidas, así como do número de obras traducidas do francés, que non se poden xustificar pola función comunicativa da tradución.

O Programa de Tradución Literaria (PTL) posto en marcha en 2013 pola Oficina Pública da Lingua Bretoa demostrou que xogou un papel importante no auxe rexistrado, algo que resultou nun obvio influxo nas obras e autoras/es seleccionadas para seren traducidas: fíxose fincapé nos clásicos actuais da literatura universal e púxose moita énfase no inglés como principal lingua de partida. Dado o seu impacto ata a data, semella probable que o Programa continúe a exercer unha influencia cada vez maior no sector da tradución de aquí en diante.

Mentres semella que o sector responde aos gustos das tradutoras/es individuais —así como das propias editoriais— a aplicación do PTL foi moi beneficiosa, xa que contribuíu a unha planificación máis racionalizada do sector da tradución. Tamén paga a pena mencionar que malia que a listaxe de obras elixibles para recibir financiamento abre a porta, en teoría, a novas linguas de partida nunca antes traducidas, aínda está por ver se aparecen tradutoras/es para tales traballos. Por outra banda, non hai unha razón de peso para excluír da listaxe outras linguas para as que si que hai tradutoras/es dispoñibles e que só colaborarían a ampliar a base do canon literario bretón.

Tamén hai vestixios dunha incipiente profesionalización do sector da tradución na que, xunto ás autoras-tradutoras/es tradicionais, está a emerxer unha serie de tradutoras/es especializadas en idiomas específicos, incluídas as principais linguas de partida.

En definitiva, e a pesar de todo, semella xusto concluír que o futuro pinta considerablemente máis prometedor para a totalidade do sector editorial bretón grazas, en parte, ao sector da tradución.

Bibliografía

- ANGELELLI, C.V. 2014. *The Sociological Turn in Translation and Interpreting Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- BAXTER, R.N. 2013. «Interpreting and minority language planning and policy: Galician as a case study». En *Language Problems & Language Planning*. Vol. 37(3), pp. 227-248.

- BAXTER, R. N. 2020. «Sideline women in translation: the Galician literary sector as a case study», *Perspectives. Studies in Translation Theory and Practice*. DOI: 10.1080/0907676X.2020.1770817
- CRUCES COLADO, S. 1993. «A posición da literatura traducida no sistema literario galego». En *Boletín Galego de Literatura*. Vol. 10, pp. 59-65. <http://hdl.handle.net/10347/1796> (Consultado: 18/03/2020).
- DENEZ, G. & HUPEL, E. 2011. «An Attempt to Renew Breton Literature». En Boon, Erin, Conley, Cassandra & Harrison, Margaret (eds.) *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium, 29 (2009)*, pp. 70-80. Harvard: Harvard University Press, 2011.
- DIAZ FOUQUES, O. 2005a. «Translation policy for minority languages in the European Union: Globalisation and resistance». In Branchadell, Albert & West, Lovell Margaret (eds.) *Less Translated Languages*, pp. 95-104. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2005.
- DIAZ FOUQUES, O. 2005b. «Políticas de traducción en Cataluña y Galicia». En VV.AA. *Cinquième Colloque sur la traduction, la terminologie et l'interprétation à Cuba et au Canada (Décembre 2004)*. Ottawa: Conseil des Traducteurs, Terminologues et Interprètes, 2005. http://www.cttic.org/ACTI/2004/papers/Oscar_Diaz_Fouques_Politicasy_en_Cataluna_y_Galicia.pdf (Consulted: 18/03/2020).
- FAVEREAU, F. 2003. *Lennegezh ar brezhoneg en XXvet kantved: Breiz Atao hag ar re all el lennegezh (1919-1944)* [Literatura Bretoa no Século xx: Breiz Atao e os outros na literatura(1919-1944)]. Montroulez (Morlaix): Skol Vreizh.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Á. 1995. «O papel da traducción no sistema lingüístico e literario nacional: o ámbito galego». En *Grial. Revista Galega de Cultura*. Vol. 128, pp. 541-554.
- GAMBIER, Y. 2006. «Pour une socio-traduction». In Ferreira Duarte, João, Assis Rosa, Alexandra & Seruya, Teresa (eds.) *Translation Studies at the Interface of Disciplines*, pp. 29-42. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2006.
- GAMBIER, Y. 2007. «Y a-t-il place pour une socio-traductologie ?». En Wolf, Michaela and Fukari, Alexandra (eds.) *Constructing a Sociology of Translation*, pp. 205-2127. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2007.
- GARCÍA GONZÁLEZ, M. 2002. «El paper de la traducció en la normalizació de la llengua gallega». En Diaz Fouques, Óscar & Joan Costa (eds.) *Traducció i dinàmica sociolingüística*, pp. 55-84. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2002.
- LIU, X. 2012. «The cultural turn in translation studies». En *Perspectives: Studies in Translatology*. Vol. 20(2), pp. 249-253.
- LUNA ALONSO, A. 2006. «Hizkuntza gutxituetako itzulpena. Galiziera» [Traducindo Culturas Minorizadas. O Caso do Galego]. En *Senez. Itzulpen aldizkaria*. Vol. 30, pp. 151-165. http://www.eizie.eus/Argitalpenak/Senez/20061220/luna/11%20Ana_Luna.pdf (Consulted: 18/03/2020).

- LUNA ALONSO, A. 2012. «Marco de referencia teórica. Conceptos clave». En Fernández Rodríguez, Áurea, Galanes Santos, Iolanda, Luna Alonso, Ana & Montero Küpper, Silvia (eds.) *Traducción de una cultura emergente. La literatura gallega contemporánea en el exterior*, pp. 23-42. Bern: Peter Lang, 2012.
- RANNVRO BREIZH/Region Bretagne. 2018. *Enquête socio-linguistique : qui parle les langues de Bretagne aujourd'hui ?*. <https://www.bretagne.bzh/br/actualites/enquete-socio-linguistique-qui-parle-les-langues-de-bretagne-aujourd'hui/>(Consultado: 18/03/2020).
- SNELL-HORNBY, M. 2006. *The Turns of Translation Studies: New paradigms or shifting viewpoints?*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- ST-PIERRE, P. 2005. «Translation in an era of globalization». En Kar, Prafulla & St.-Pierre, Paul (eds.) *Translation, Reflections, Refractions, Transformations*, pp. 162-172. New Delhi: Pencraft, 2005.
- TOURY, G. 1985. «Aspects of translating into minority languages from the point of view of translation studies». En *Multilingual. Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication*. Vol. 4(1), pp. 3-10.
- WOLF, M. & FUKARI, A. 2007. *Constructing a Sociology of Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- ZABALETA, J.M. 2002. «Traduction et normalisation linguistique». En *Senex. Itzulpen aldizkaria*. Vol. 24, pp. 181-192.